

І.В. МУДРАК

*Інна Василієна Мудрак, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Національного університету «Одеська юридична академія»**

ORCID: 0000-0003-2456-0515

ПОНЯТТЯ, ЗНАЧЕННЯ, ОКРЕМІ КАТЕГОРІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка завдання. Успішне розв'язання завдань, що стоять сьогодні перед країною в політичній, соціальній і економічній сферах, багато в чому залежить від здійснення правосуддя на засадах верховенства права, що забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина. Побудова правової держави має на меті створення такої правової системи, за якої особа не буде зазнавати обмежень, не передбачених законом, і завжди матиме можливість правовим шляхом захистити свої інтереси. Діяльність держави повинна бути спрямована на реальне забезпечення захисту прав і свобод своїх громадян на підставі їх рівності. Саме визнання й дотримання прав і свобод людини, їх належне забезпечення та надійний захист є виявом правової держави.

Так, особливої актуальності набувають проблеми своєчасного забезпечення, захисту та ефективного поновлення прав, свобод і законних інтересів потерпілого у кримінальному судочинстві; створення та вдосконалення не лише системи гарантій, а й процесуального механізму реалізації прав потерпілої від кримінального правопорушення особи. У зв'язку з цим чинне кримінальне процесуальне законодавство має гарантувати активність потерпілого під час досудового розслідування та судового провадження¹. Підкреслимо, що законність реалізації кримінально-процесуальної активності передбачає такий спосіб дій суб'єкта щодо захисту своїх прав та інтересів, який відповідав би вимогам галузевого законодавства, навіть небездоганного. Адже кримінально-процесуальна активність усвідомлюється не тільки як кримінально-процесуальна діяльність (бездіяльність) потерпілого, що проявляється як спосіб ставлення жертви кримінального правопорушення до відстоювання своїх законних прав та інтересів, а й здійснюється відповідно до процесуального механізму реалізації, закладеного в галузевому законодавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі питання досліджуваної проблеми розглядалися в багатьох працях вітчизняних учених, зокрема, Ю.П. Алєніна, І.В. Глов'юк, Ю.О. Гурджі, С.В. Давиденко, О.П. Кучинської, В.Г. Пожара, М.І. Тлепової та інших. Однак досліджувана проблематика залишається досить актуальною та потребує подальшого напрацювання в аспекті перспектив реалізації потерпілим свого законного права на процесуальну комунікацію для захисту своїх законних інтересів у кримінальному судочинстві.

Формулювання мети статті. Виходячи з цих міркувань, мета даної статті полягає у дослідженні поняття, значення, окремих категорій кримінально-процесуальної активності потерпілого у кримінальному провадженні, а також виявленні та узагальненні численних комунікативних бар'єрів у реалізації законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні та шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Режим правової захищеності особи у сфері кримінального правосуддя – одна з найважливіших цілей галузевого процесуально-правового регулювання. Його створення й зміцнення передбачають систему засобів, які забезпечували б правозахисну діяльність правозастосовувача в кримінальному судочинстві, формування й реалізацію активної правової позиції учасника кримінального процесу. Ці засоби повинні забезпечувати і правову захищеність кримінально-процесуального простору в цілому, а точніше – його соціальне призначення, яке розглядається в контексті концепції конфліктного призначення права².

Бачення механізму забезпечення прав та законних інтересів особи, безумовно, має авторські варіації залежно від галузі дослідження та особистого погляду науковця, проте в цілому ґрунтується на базовій конструкції, яка лежить в основі відповідних теоретичних розробок. Зазначений базис у найбільш загальному вигляді зводиться до такого: забезпечення реалізації прав та законних інтересів відбувається, по-перше, за рахунок нормативного встановлення відповідних процедур та, по-друге, за рахунок виконання державними органами тих обов'язків, які кореспондують відповідним правам інших учасників процесу та спрямовані на їх реалізацію³. Під «кримінальними процесуальними гарантіями захисту прав і свобод людини» О.П. Кучинська пропонує розуміти правовий механізм, який полягає в реалізації компетентними органами, посадовими особами й громадянами системи правових засобів у сфері кримінального судочинства, спрямованих на охорону, забезпечення, захист конституційних прав, свобод та інтересів людини і громадянина, потерпілих від

злочину, захист людини і громадянина від незаконного та безпідставного обвинувачення і засудження та поновлення таких прав і свобод в разі їх порушення⁴.

Щодо етапів кримінальної процесуальної активності потерпілого під час кримінального провадження, то, на нашу думку, слід вказати на:

– Початковий етап, що виникає до початку досудового розслідування та являє собою початок кримінальної процесуальної діяльності (до якої залучається з власної волі особа, щодо якої вчинено кримінальне правопорушення) й виникнення кримінальних процесуальних правовідносин. Наприклад, на цьому етапі кримінально-процесуальна активність потерпілого проявляється шляхом подачі заяви про вчинене кримінальне правопорушення; або ж даний етап може характеризуватися також пасивністю, небажанням жертви злочину з тих чи інших причин діяти з метою набуття процесуального статусу потерпілого. На цьому етапі актуальною є проблематика дискусії на тему: «Чи слід в такому разі визнавати особу потерпілою в кримінальному провадженні?»⁵, адже законодавець чітко вказує на визнання особи потерпілою лише за її письмовою згодою. Вважаємо, має бути обов'язком відповідної уповноваженої особи визнати жертву кримінального правопорушення потерпілим у кримінальному провадженні, прийнявши відповідне рішення та вичерпно роз'яснивши потерпілому його права і обов'язки. Проте участь потерпілого у кримінальному провадженні (без передбачення можливості його залучення до кримінального провадження як свідка) – результат його волевиявлення, його право на процесуальну комунікацію, що може бути реалізовано ним шляхом прояву кримінально-процесуальної активності.

Крім того, слід вказати на необхідність вирішення питання визнання потерпілою особи, щодо якої створена загроза заподіяння реальної шкоди, тобто права та інтереси якої було поставлено під загрозу внаслідок кримінального правопорушення, що готується чи замаху на злочин.

– Основний етап, що виникає після визнання особи потерпілою в кримінальному провадженні, характеризує кримінальну процесуальну активність потерпілого під час досудового розслідування, судового провадження в суді першої інстанції та судового провадження з перегляду судових рішень. На цьому етапі прояв кримінально-процесуальної активності найбільше визначається наявним процесуальним механізмом реалізації прав та законних інтересів потерпілого відповідно до чинного законодавства.

– Підсумковий етап, що виникає після винесення судового рішення на етапі його виконання (не належного виконання). Наприклад, згідно зі ст. 476 КПК України у разі невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості потерпілий протягом встановлених законом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення відповідного кримінального правопорушення має право звернутися до суду, який затвердив угоду, з клопотанням про скасування вироку.

Доходимо розуміння, що право на процесуальну комунікацію може бути реалізовано потерпілим шляхом прояву кримінально-процесуальної активності в процесі, а кримінально-процесуальна активність в свою чергу виступає у певному розумінні каталізатором початку, зміни чи припинення кримінальних процесуальних правовідносин. Наприклад:

– відмова потерпілого від обвинувачення у провадженні у формі приватного обвинувачення веде до прийняття рішення прокурором (судом) про закриття кримінального провадження (п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК);

– заява потерпілого про вчинене кримінальне правопорушення, якою ініціюється початок кримінального провадження, веде до внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та початку досудового розслідування (ч. 1 ст. 214 КПК);

– відмова потерпілого підтримувати обвинувачення, якщо прокурор відмовився від обвинувачення в суді, веде до закриття провадження судом (п. 2 ч. 2 ст. 284 КПК);

– підтримання потерпілим обвинувачення, якщо прокурор відмовився від обвинувачення в суді, веде до того, що головуєчий надає йому час, необхідний для підготовки до судового розгляду, а кримінальне провадження за відповідним обвинуваченням набуває статусу приватного і здійснюється за процедурою приватного обвинувачення (ч. ч. 3, 5 ст. 340 КПК);

– підтримання потерпілим обвинувачення в первинно заявленому обсязі в разі зміни прокурором обвинувачення в бік пом'якшення веде до можливості потерпілого, його представника, законного представника впливати на межі судового розгляду;

– оскарження потерпілим чи його представником обвинувального вироку, ухваленого судом першої інстанції, чи ухвали суду першої інстанції веде до можливості скасувати обвинувальний вирок у зв'язку з необхідністю застосувати закон про більш тяжке кримінальне правопорушення чи суворіше покарання, скасувати неправильне звільнення обвинуваченого від відбування покарання, збільшити суми, які підлягають стягненню або до можливості скасувати ухвалу суду першої інстанції з метою погіршення становища особи, щодо якої вона постановлена (ч. ч. 1, 5 ст. 421 КПК);

– заявлення потерпілим цивільного позову в кримінальному провадженні веде до вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні – суд залежно від доведеності підстав і розміру позову задовольняє його повністю або частково чи відмовляє в ньому, ухвалюючи обвинувальний вирок, постановляючи ухвалу про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру (ч. 1 ст. 129 КПК);

– оскарження потерпілим недотримання розумних строків досудового розслідування веде до обов'язку прокурора вищого рівня розглянути скаргу протягом трьох днів після її подання і в разі наявності підстав для її задоволення надати відповідному прокурору обов'язкові для виконання вказівки щодо строків вчинення певних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень (ч. 2 ст. 308 КПК).

А от щодо комунікативних передумов виникнення і реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого в кримінальному провадженні, то вважаємо за можливе виокремити комунікативні передумови: такі, що залежать від волі потерпілого та такі, що не залежать від волі потерпілого. Наприклад, комунікативною передумовою початку провадження у формі приватного обвинувачення, що залежить від волі потерпілого, є подання або неподання особою заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення (тобто активна або пасивна кримінально-процесуальна активність). А комунікативною передумовою здійснення кримінального провадження на підставі угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим, що не залежить від волі потерпілого, є неможливість укладення такої угоди у провадженнях щодо деяких тяжких і особливо тяжких злочинів, оскільки ч. 3 ст. 469 КПК України чітко вказує, що угода про примирення може бути укладена виключно у провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості⁶ та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення.

Таким чином, міркуючи про передумови виникнення кримінально-процесуальної активності потерпілого, невіршеним окремим питанням постають комунікативні «проблеми» на шляху зародження такої активності, і вони пов'язані насамперед з необхідністю напрацювання та врегулювання комунікативно-правового механізму захисту прав та законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні. Такі комунікативні «проблеми» в процесі – це власне питання, зумовлені відсутністю ефективного процесуального механізму реалізації потерпілим своїх законних прав та інтересів, та атрибути особистісного, психологічного характеру, властиві потерпілому від кримінального правопорушення, що разом стоять на заваді його кримінально-процесуальної активності на тому чи іншому етапі кримінального провадження або й до його початку.

Щодо факторів, які впливають на формування та реалізацію активності потерпілого, наприклад, на досудовому провадженні, слід вказати передусім на вид та розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, характеристику особи потерпілого (віктимний потенціал, вольові дані, психологічні особливості), недовіру до правосуддя, дисбаланс у правовому статусі потерпілого та підозрюваного на досудовому провадженні.

Так, в контексті реалізації кримінально-процесуальної активності між виникненням замислу (ініціативи) потерпілого здійснювати юридично значиме діяння та безпосередньою його реалізацією можуть виникати перешкоди. Переважно вони породжуються небездоганим галузевим законодавством, неухважним до захисту прав потерпілого (законодавча неврегульованість відшкодування потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди за рахунок Державного бюджету України (ст. ст. 1177, 1207 ЦК); проблемність відшкодування шкоди, завданої потерпілим незаконними діями та рішеннями органів досудового розслідування, прокуратури та суду; суперечливість реалізації прав потерпілого як суб'єкта доказування в кримінальному провадженні, декларативний характер права потерпілого збирати докази шляхом витребування та отримання від органів державної влади, місцевого самоврядування речей, копій документів тощо). Суттєве значення мають такі обставини, як неефективні процедурні механізми прийняття та реалізації процесуальних рішень, професійні якості працівників органу досудового розслідування (наприклад, реалізація слідчим, прокурором обов'язку роз'яснення конкретного змісту викладених у пам'ятці прав та обов'язків потерпілого, значення таких термінів, як цивільний позов, клопотання, відвід, докази; на практиці ж нерідко роз'яснення прав проводиться формально без необхідних пояснень і зводиться до одержання підпису потерпілого про вручення йому пам'ятки про права й обов'язки). Водночас як активність потерпілого під час досудового слідства залежить насамперед від розуміння суті наданих йому законом прав.

Висновки. Законність реалізації кримінально-процесуальної активності передбачає такий спосіб дій суб'єкта щодо захисту своїх прав та інтересів, який відповідав би вимогам галузевого законодавства, Конституції України. Таким чином, на нашу думку, категорія кримінально-процесуальної активності потерпілого під час кримінального провадження включає як елемент забезпечену процесуальними нормами можливість потерпілого набувати відповідного процесуального статусу, отримувати інформацію про кримінальне провадження, обмінюватись інформацією про стан (рух) кримінального провадження, впливати на кримінальне провадження шляхом реалізації свого законного права на процесуальну комунікацію для захисту своїх законних інтересів у кримінальному судочинстві.

¹ Давиденко С.В. Особливості процесуального положення потерпілого в судовому розгляді за ч. 3 ст. 349 КПК України. *Форум права*. 2013. № 2. С. 105–109.

² Гурджі Ю.А. Правовий захист особи в кримінальному процесі України: теорія та методологія : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/1480>

³ Тітко І.А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу в кримінальному процесі України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 484 с.

⁴ Кучинська О.П. Гарантії забезпечення захисту прав учасників кримінального провадження. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 23. С. 112–116.

⁵ Пожар В.Г. Процесуальний статус потерпілого за новим Кримінальним процесуальним кодексом України: позитивні кроки та прогалини правової регламентації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 126–131.

⁶ Слід вказати на очікування необхідних змін у цій частині внаслідок прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 р., що буде введено в дію з 01 січня 2020 р. (щодо класифікації злочинів на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі).

References:

- Davydenko, S.V. (2013). Osoblyvosti protsesualnogo polozhennia poterpiloho v sudovomu rozghliadi za ch. 3 st. 349 KPK Ukrainy. Forum prava. 2 105–109 [in Ukrainian].
- Hurdzhi, Yu.A. (2007). Pravovyi zakhyst osoby v kryminalnomu protsesi Ukrainy: teoriia ta metodolohiia : avtoref. dys. ... d-ra. yuryd. nauk : 12.00.09. Nats. un.-t "Odeska yurydychna akademiia". Odesa. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/1480> [in Ukrainian].
- Titko, I.A. (2016). Normatyvne zabezpechennia ta praktyka realizatsii pryvatnogo interesu v kryminalnomu protsesi Ukrainy: dys. ... dok. iuryd. nauk: 12.00.09. Kh. [in Ukrainian].
- Kuchynska, O.P. (2012). Harantii zabezpechennia zakhystu prav uchastyvkriminalnogo provadzhennia. Visnyk Akademii advokatury Ukrainy. 23 [in Ukrainian].
- Pozhar, V.H. (2013). Protseual'nyj status poterpiloho za novym Kryminal'nym protseual'nym kodeksom Ukrainy: pozytyvni kroky ta prohalyny pravovoi rehlementatsii. Yurydychnyj chasopys Natsional'noi akademii vnutrishnikh sprav. 2 [in Ukrainian].

Резюме

Мудрак І.В. Поняття, значення, окремі категорії кримінально-процесуальної активності потерпілого у кримінальному провадженні.

У статті досліджено поняття, значення, окремі категорії кримінально-процесуальної активності потерпілого у кримінальному провадженні. Підкреслюється значення комунікативних бар'єрів у реалізації законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні.

Зазначається, що категорія кримінально-процесуальної активності потерпілого під час кримінального провадження включає як елемент забезпечену процесуальними нормами можливість потерпілого набувати відповідного процесуального статусу, отримувати інформацію про кримінальне провадження, обмінюватись інформацією про стан (рух) кримінального провадження, впливати на кримінальне провадження шляхом реалізації свого законного права на процесуальну комунікацію.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, кримінально-процесуальна активність.

Резюме

Мудрак И.В. Понятие, значение, отдельные категории уголовно-процессуальной активности потерпевшего в уголовном производстве.

В статье исследованы понятие, значение, отдельные категории уголовно-процессуальной активности потерпевшего в уголовном производстве. Подчеркивается значение коммуникативных барьеров в реализации законных интересов потерпевшего в уголовном производстве.

Отмечается, что категория уголовно-процессуальной активности потерпевшего в уголовном производстве включает как элемент обеспеченную процессуальными нормами возможность потерпевшего приобретать соответствующий процессуальный статус, получать информацию об уголовном производстве, обмениваться информацией о состоянии (движении) уголовного производства, влиять на уголовное производство путем реализации своего законного права на процессуальную коммуникацию.

Ключевые слова: уголовное производство, потерпевший, уголовно-процессуальная активность.

Summary

Inna Mudrak. Concepts, values, separate categories of criminal processing activity of the victim in criminal proceedings.

The article explores the concepts, meanings, and individual categories of criminal proceedings of the victim in criminal proceedings. The importance of communicative barriers to the legitimate interests of the victim in criminal proceedings is emphasized.

It is emphasized that the lawfulness of criminal proceedings involves such a way of action of the subject in the protection of his rights and interests, which would meet the requirements of the sectoral legislation, even imperfect. After all, criminal proceedings are understood not only as criminal proceedings (inactivity) of the victim, which manifests itself as a way of the victim of a criminal offense to assert their legal rights and interests, but also is carried out in accordance with the procedural mechanism of implementation laid down in sectoral legislation.

Regarding the stages of criminal procedural activity of the victim during criminal proceedings, it indicates the initial, main and final. With regard to the communicative prerequisites for the emergence and implementation of criminal proceedings of the victim in criminal proceedings, there are communicative prerequisites such that depend on the will of the victim and those that do not depend on the will of the victim.

It is argued that the right to procedural communication may be exercised by the victim through the manifestation of criminal procedural activity in the process, and criminal procedural activity, in turn, acts as a catalyst for the beginning, change or termination of criminal procedural relations.

It is noted that the category of criminal procedural activity of the victim during criminal proceedings includes, as an element of the procedural rules ensured, the victim's ability to obtain appropriate procedural status, to obtain information about criminal proceedings, to exchange information on the status (movement) of criminal proceedings, to influence the criminal procedure of criminal proceedings by exercising its legal right to process communication.

Key words: criminal proceedings, victim, criminal procedural activity.